

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

Βιβλιοκρισία: A. CAMERON, Arguing it out. Discussion in twelfth-century Byzantium , Budapest - New York 2016

Κωνσταντίνος ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.20630](https://doi.org/10.12681/byzsym.20630)

Copyright © 2019, Κωνσταντίνος ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ Κ. (2019). Βιβλιοκρισία: A. CAMERON, Arguing it out. Discussion in twelfth-century Byzantium , Budapest - New York 2016. *Byzantina Symmeikta*, 29, 364–373. <https://doi.org/10.12681/byzsym.20630>

A. CAMERON, *Arguing it out. Discussion in twelfth-century Byzantium* [The Natalie Zemon Davis Annual Lecture Series (Book 8)], Budapest – New York 2016, σελ. 235. ISBN 978-963-386-111-0

Το παρόν βιβλίο της Averil Cameron, επιφανούς ερευνήτριας της ύστερης αρχαιότητας και του Βυζαντίου που δεν χρειάζεται συστάσεις, πραγματεύεται μία από τις πιο ενδιαφέρουσες πτυχές του λεγόμενου «εκτεταμένου» 12ου αιώνα, ο οποίος με βάση τις σύγχρονες τάσεις της Βυζαντινολογίας, αλλά και των ευρύτερων μεσαιωνικών σπουδών, εκδηλώνει την ιδιαίτερη πολιτισμική φυσιогνωμία του ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Θέμα του βιβλίου αποτελεί η «συζήτηση» («discussion») στη γραμματεία του 12ου αιώνα, με ιδιαίτερη έμφαση στο λογοτεχνικό είδος του διαλόγου, που ως γνωστόν έλκει την καταγωγή του από τον Πλάτωνα, με ενδιαμέσο και ιδιαιτέρως σημαντικό σταθμό εκείνον του Λουκιανού. Δεδομένου ότι η πληθώρα και τα διαφορετικά σημεία εκκίνησης των κεμένων που διερευνώνται οδηγούν σε ποικίλες μορφικές επιλογές, η συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο «dialogic nature» (σ. 137) για να χαρακτηρίσει το διόλου ευάριθμο και κατά περιπτώσεις ετερόκλητο πρωτογενές υλικό της. Αλλωστε αυτό περιλαμβάνει και προϊόντα μη διαλογικής μορφής, όπως είναι οι διάφορες «Δογματικές πανοπλίες»¹ που άρχισαν να συντίθενται ήδη από τα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄.

Το πόνημα διαιρείται σε πέντε ενότητες. Η πρώτη αποτελεί την εισαγωγή του υπό εξέταση ζητήματος, όπου η Cameron παρέχει στον αναγνώστη τις απαραίτητες ιστορικές και πολιτισμικές παραμέτρους για τον «εκτεταμένο» 12ο αιώνα, όπως είναι η εντυπωσιακή άνθηση της ποίησης, ο ενεργός ρόλος των πατρώνων (ανδρών και γυναικών) στην παραγωγή λογοτεχνίας και ο συνεπακόλουθος

---

1. Χρησιμοποιώ αυτό τον γενικό όρο για τα παρομοίωμ τύπων και προθέσεων έργα του Ευθυμίου Ζιγαβηνού, του Νικήτα Χωνιάτη και του Ανδρονίκου Καματηρού.

ανταγωνισμός των λογίων, καθώς και η αναβίωση αρχαίων ειδών, όπως η μυθιστορία (σσ. 4-8). Προς το τέλος της πρώτης ενότητας διατυπώνεται το βασικό αίτημα που προωθεί η Cameron μέσω της συγγραφής του βιβλίου: Την ανάγκη για μία συνολική θεώρηση των «διαλογικών» κειμένων της εποχής, η οποία θα περιλαμβάνει τόσο την κοσμική, όσο και την εκκλησιαστική γραμματεία (σ. 12). Το εν λόγω αίτημα, σταθερά επαναλαμβανόμενο σε σημεία κλειδιά της αφήγησης (σ. 35, 56, 67, 134-5), συμπληρώνει την ευρύτερη επιστημονική προσέγγισή της στο φαινόμενο του 12ου αιώνα, αλλά και ολόκληρου του Βυζαντίου, όπως αυτή αναδύεται μέσω των σποραδικών δηλώσεων που γίνονται ήδη από τις «Ευχαριστίες» του βιβλίου και στη συνέχεια σε όλη την έκτασή του.

Η περί ης ο λόγος προσέγγιση, όπως προκύπτει από το παρόν βιβλίο, αλλά και από παλαιότερες και νεότερες δημοσιεύσεις της Cameron, έχει τις ακόλουθες δύο παραμέτρους:

α) *Σχέση του Βυζαντίου με τον υπόλοιπο κόσμο*. Η συγγραφέας τονίζει εμφαντικά ότι ο ελληνικός Μεσαίωνας πρέπει να συνεξετάζεται με τις εξελίξεις και ζυμώσεις που λάμβαναν χώρα τόσο στη Δύση, όσο και στην Ανατολή (σσ. x-xi και 59-61). Αξίζει να σημειωθεί ότι στο ερευνητικό της έργο η Cameron επανέρχεται σταθερά στο πρόβλημα της επιστημονικής «απομόνωσης» του Βυζαντίου². Ως «αντίδοτο», προτείνει την εφαρμογή της σύγχρονης θεωρίας της «παγκόσμιας ιστορίας» («global history») και σε αυτή την περίπτωση (σ. 13, 58, 61)³. Δεν προξενεί εντύπωση, λοιπόν, ότι δύο από τις ενότητες του παρόντος βιβλίου αφιερώνονται στα διαλογικά κείμενα που άπτονται των σχέσεων των Βυζαντινών, εντός και εκτός αυτοκρατορίας, αφενός με τους καθολικούς της Δύσης (σσ. 59-99), αφετέρου με τους μουσουλμάνους και τους Εβραίους (σσ. 101-135).

β) *Εφαρμογή της μεθόδου «Ανάλυση (συνεχούς) λόγου» (Discourse analysis)*, στη θέση της «ρεαλιστικής» προσέγγισης των κειμένων, που τείνει να αναζητά σε αυτά την αντικειμενική αλήθεια (σ. 30)⁴. Κατ' αυτόν τον

2. Βλ. προσφάτως: A. CAMERON, *Byzantinists and others*, στο: D. SLOOTJES & M. VERHOEVEN (επιμ.), *Byzantium in dialogue with the Mediterranean*, Leiden – Boston 2019, 6-23: 7.

3. Ο όρος «Global history» δεν απαντά στο *Arguing it out*, χρησιμοποιείται όμως και σχολιάζεται από την Cameron στο *Byzantinists and others*, 19-20.

4. Από τη σ. 23 κ.ε. η συγγραφέας εξετάζει τις διάφορες αναλύσεις (κοινωνιολογικές, λογοτεχνικές, οικονομικές) που έχουν γίνει στο Βυζάντιο. Η «Ανάλυση λόγου» έρχεται ως εναλλακτική πρόταση στη σ. 30. Στη συνέχεια (σσ. 35-36) τονίζεται η τεχνητή φύση του ρητορικού ιδιώματος της μορφωμένης ελίτ και σε άλλη ενότητα (σ. 119) υπογραμμίζεται ο κίνδυνος από την ανάγνωση των διαλόγων αποκλειστικά ως αντικειμενικών ιστορικών τεμηρίων.

τρόπο, αναβαθμίζεται σημαντικά η μελέτη και κατανόηση των «ρητορικών» στρατηγικών των κειμένων, δηλαδή η ενεργητική προσπάθεια «κατασκευής» του κόσμου εκ μέρους των συγγραφέων, μέσω της προβολής και της αυτοπροβολής, στον αντίποδα της παθητικής αντανάκλασης της πραγματικότητας. Αυτό το σημείο εμπλουτίζεται από την άποψη της συγγραφέως ότι η Ορθοδοξία δεν αποτελούσε μία στατική και άκαμπτη οντότητα, αλλά ένα δυναμικό πεδίο που ετίθετο διαρκώς υπό συζήτηση και επί του οποίου εκφράζονταν συχνά αντίθετες απόψεις (σσ. 51-52). Εν προκειμένω, το κέρδος από την εφαρμογή της «Ανάλυσης λόγου» στα διαλογικής φύσης κείμενα του 12ου αιώνα είναι, σύμφωνα με τη συγγραφέα, η καλύτερη και συνολικότερη κατανόηση της κοινωνίας της εποχής (σ. 102, 149 κ.α.).

Όπως αναφέρθηκε, δύο από τις πέντε ενότητες ασχολούνται με τη «συζήτηση» σε διαλογικά κείμενα που φέρνουν το Βυζάντιο του 12ου αιώνα σε διάλογο είτε με τη Δύση είτε με την Ανατολή, ή ακόμα και με το ίδιο το εσωτερικό της Κωνσταντινούπολης. Οι δύο αυτές ενότητες αξίζουν τον θαυμασμό του αναγνώστη, διότι η σχετική απουσία πρωτογενούς βυζαντινού υλικού ωθεί την Cameron να στραφεί στα «αντίπαλα στρατόπεδα» ή ακόμα και στο παρελθόν της βυζαντινής λογοτεχνικής παράδοσης. Σε ό,τι αφορά όμως τις βυζαντινές πηγές της εποχής των Κομνηνών, η συγγραφέας καλείται κατά περιπτώσεις να σχολιάσει την έλλειψή τους (σ. 108 και 132), εγχείρημα προφανώς καθόλου εύκολο. Άλλωστε, μερικές φορές η Cameron σπεύδει να υπογραμμίσει την πολυπλοκότητα που διακρίνει τα κείμενα της εποχής, αλλά και την ίδια την εποχή (σ. 41, 43, 45 κ.α.), ενώ τουλάχιστον μία φορά φαίνεται να αντικρούει ελαφρώς τον εαυτό της, στην ενότητα για τους διαλόγους με την καθολική Δύση⁵. Είναι ευνόητο, ότι τέτοιες περιπτώσεις δεν μειώνουν την αξία του βιβλίου, αντίθετα την αυξάνουν, αφού εκτός από τα σωστά ερωτήματα, τίθενται και τα προβλήματα που θα αντιμετωπίσουν οι μελλοντικοί ερευνητές που θα επιλέξουν να καταπιαστούν με το υλικό που απασχολεί τη συγγραφέα εδώ. Στις επιστημονικές εξελίξεις στο πεδίο των διαλόγων του 12ου αιώνα μετά την κυκλοφορία του *Arguing it out* θα επανέλθω.

5. Ενώ χρησιμοποιεί στη σ. 79 το (ορθό, κατ' εμέ) εγχείρημα της Kolbaba ότι η άνοδος της συλλογιστικής στη Δύση κατά τον 12ο αιώνα τροφοδότησε το αντι-λατινικό μένος των Βυζαντινών, στη σ. 95 ασκεί κριτική στην απλουστευτική, για εκείνη, άποψη ότι η ανασφάλεια του Βυζαντίου απέναντι στη Δύση οδήγησε στην έκφραση μίας συλλογικής ταυτότητας στους δογματικούς διαλόγους της εποχής.

Παρότι η Cameron προτρέπει με θέρμη τους Μεσαιωνολόγους (φιλολόγους, ιστορικούς και θεολόγους) όλων των επιμέρους τομέων να συνεργαστούν για χάρη της επιστήμης, δεν μπορούμε παρά να προσέξουμε ότι το πιο ενδιαφέρον κεφάλαιο για τη Βυζαντινή Φιλολογία είναι το δεύτερο, με τίτλο: «Inside Byzantium» (σσ. 15-58). Σε αυτό παρελαύνουν κείμενα που έχουν απασχολήσει αρκετά την έρευνα στο παρελθόν, όπως ο *Τιμαρίων* (σσ. 38-42), και προσωπικότητες που αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι (έστω και σιωπηρά) του «βυζαντινού κανόνα», όπως ο Θεόδωρος Πρόδρομος (σσ. 42-45). Παράλληλα, ανασύρονται από τη (σχετική ή ολοκληρωτική) αφάνεια διαλογικά κείμενα που έχουν μεν συντεθεί με αφορμή θεολογικές συζητήσεις και έριδες, ωστόσο φανερώνουν τη διάθεση των συντακτών τους να πειραματιστούν με τις δυνατότητες που τους παρείχε η επαφή με την αρχαία γραμματεία. Με τα λόγια της Cameron: «Η μείξη που βλέπουμε αυτή την περίοδο μεταξύ κοσμικών έργων και της θεολογικής ή θρησκευτικής γραφής μας κεντρίζει έντονα το ενδιαφέρον» (σ. 50)⁶. Πράγματι, δεν είναι τυχαίο ότι ο πρώτος χρονικά λόγιος που απασχολεί την συγγραφέα, ο Ευστράτιος Νικαίας (τέλη 11ου αι.), έχει να επιδείξει έργο που απλώνεται από τον υπομνηματισμό του Αριστοτέλη έως τη σύνταξη ενός «πλατωνίζοντος» διαλόγου πάνω σε μία εκκλησιαστική / θεολογική έριδα που ξέσπασε στα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ (σσ. 15-19 κ. α.)⁷. Αξίζει να ρίξουμε μία προσεκτικότερη ματιά στα δύο πρόσωπα του διαλόγου του Ευστρατίου, που φέρουν τις ονομασίες *Φιλαλήθης* και *Φιλοσυνήθης*. Πίσω από τον πρώτο κρύβεται προφανώς ο ίδιος ο Ευστράτιος αντιπροσωπεύοντας, κατά την ορθή απόδοση της Cameron, τον «εραστή της αλήθειας» («*Lover of Truth*», σ. 16). Το παρωνύμιο του δεύτερου αποδίδεται από την ίδια ως «εραστής

6. «The crossover that we find in this period between secular literary works and theological or religious writing is intriguing».

7. Η Cameron χαρακτηρίζει τους διαλόγους είτε ως «Πλατωνικούς» («*Platonic*»: σ. 15, 20, 48 κ.ά.) είτε, πιο σπάνια, ως «Πλατωνίζοντες» («*Platonizing*»: σσ. 49-50). Προτιμώ τον δεύτερο όρο, γιατί οι βυζαντινοί διάλογοι δεν είναι καθαρά φιλοσοφικοί. Τις πιο πολλές φορές οι συντάκτες τους απλά μιμούνται το ύφος και τις εξωτερικές συμβάσεις των Πλατωνικών διαλόγων και δεν προβαίνουν σε πλήρη αξιοποίηση των φιλοσοφικών συλλογισμών. Αυτή είναι άλλωστε και η άποψη της συγγραφέως, όπως την έχει διατυπώσει αλλού [βλ. A. CAMERON & N. GAUL, «Introduction», στο: A. CAMERON & N. GAUL (επιμ.), *Dialogues and debates from late Antiquity to late Byzantium*, New York – Oxfordshire 2017, 1-7: 3].

της συνήθειας» («*Lover of Habit*», ό.π.)⁸. Νομίζω ότι η σημασία εδώ είναι κάπως διαφορετική. Ήδη στην αρχή του κειμένου ο *Φιλοσυνήθης* δηλώνει ότι τάσσεται με το μέρος του Λέοντος, μητροπολίτη Χαλκηδόνος, ο οποίος βρέθηκε στο επίκεντρο της έριδας που τροφοδότησε τον διάλογο του Ευστρατίου. Η υπεράσπιση όμως του Λέοντος δεν στηρίζεται στην αλήθεια των γεγονότων αλλά στη θετική προκατάληψη του *Φιλοσυνήθους*, εξαιτίας του φιλικού δεσμού που συνδέει τους δύο άνδρες. Ο *Φιλαλήθης* το αντιλαμβάνεται και γι' αυτό προτρέπει τον συνομιλητή του να αλλάξει στάση απέναντι στο προς εξέταση ζήτημα: *καὶ αὐτὸν δέ σε πρὸς τοῦτο παρακαλῶ, φιλίαν μὲν καὶ συνήθειαν ἐν τῷ παρόντι ἀρνήσασθαι, τοῦ ἀληθοῦς δ' ἀντέχεσθαι*⁹. Όπως φαίνεται, ο *Φιλαλήθης* αντιτάσσει τη *φιλίαν* και τη *συνήθειαν* με το *ἀληθές*. Η *συνήθεια* λοιπόν δεν φαίνεται να εμφανίζεται στον διάλογο με τη σημασία του «έθους», αλλά με εκείνη της «γνωριμίας» και της «φιλικής σχέσης» (από εκεί προκύπτει και η πρώτη σημασία του αρχαίου τριτόκλιτου *συνήθης*). Συνεπώς, ο *Φιλοσυνήθης* αντιπροσωπεύει, κατά τη γνώμη μου, «εκείνον που βάζει πάνω απ' όλα τους φιλικούς δεσμούς», προφανώς ακόμα και σε βάρος της αλήθειας.

Επιστρέφοντας στην αφήγηση της Cameron, η συνέχεια κρύβει ενδιαφέρουσες εκπλήξεις: Ο Ευστράτιος κατηγορήθηκε για τη χρήση φιλοσοφικών συλλογισμών και καταδικάστηκε (σ. 167, σημ. 77). Όταν οι «πλατωνίζοντες» διάλογοι επανέρχονται, σχεδόν πάντα με αφορμή εκκλησιαστικά ή ευρύτερα θεολογικά ζητήματα, οι συγγραφείς ακροβατούν μεταξύ δόγματος και συλλογισμών, όχι σπάνια αντικρούοντας τους εαυτούς τους εντός του ίδιου διαλόγου. Εδώ η Cameron βλέπει σωστά την «ένταση» («*tension*», σ. 51) μεταξύ της ρητορικής και της φιλοσοφίας, αλλά και ανάμεσα στη θεολογία και τη «φιλοσοφία» ή, καλύτερα, την τάση για φιλοσοφική πραγμάτευση. Βρισκόμαστε, κατά τη γνώμη μου, στην καρδιά του ζητήματος: Ο 12ος αιώνας φέρνει μία άνευ προηγουμένου ανατροπή (με την παλαιότερη εξαίρεση ενός, ούτως ή άλλως, ανεπανάληπτου λογίου, στο πρόσωπο του Μιχαήλ Ψελλού), καθώς η βαριά αρχαία κληρονομιά, σταθερά και ηχηρά παρούσα στην *παιδείαν* των λογίων διαχρονικά, τείνει να αναπτύξει τάσεις αυτονόμησης, όσο δειλές και αν είναι αυτές. Μέσα σε αυτό

8. Με τον ίδιο ουσιαστικά τρόπο («*Lover / Friend of Custom*») και από τη F. SPINGOU, *A platonising dialogue from the twelfth century. The logos of Soterichos Panteugenos*, στο: CAMERON & GAUL, *Dialogues and debates...*, 123-136: 129.

9. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη*, τ. Α', Λειψία 1866, 129 (πβ. και τον επίλογο του διαλόγου στη σ. 151, όπου εκφράζεται η ίδια ακριβώς άποψη).

το πλαίσιο, αξίζει την πλήρη προσοχή μας το ότι ακόμα και οι λόγιοι που αποφάσισαν να συνθέσουν διαλογικά κείμενα ή να καταγράψουν συνομιλίες υπό τη μορφή «πλατωνιζόντων» διαλόγων φαίνεται να τηρούν αμφίσημη στάση απέναντι στον νέο ορίζοντα που ανοιγόταν. Η Cameron το συνοψίζει εύστοχα και περιεκτικά: «Παρά την προτίμησή τους στους συλλογισμούς, οι Βυζαντινοί δήλωναν καχύποπτοι απέναντι στη συλλογιστική, και συχνά εξέφραζαν αποδοκιμασία για τη διαλεκτική, ακόμα και σ' εκείνα τα κείμενα που εξαρτιόνταν και από τις δύο» (σ. 74)¹⁰. Στ' αλήθεια, δεν ξέρει κανείς αν οι συγγραφείς των διαλόγων φοβούνταν την αντίδραση και τον έλεγχο από την επίσημη Εκκλησία ή τελικά τον ίδιο τους τον εαυτό.

Η Cameron διακρίνει σε τέτοιες, όπως και σε ανάλογες, περιπτώσεις «πολυπλοκότητα» και ως εκ τούτου συνιστά προσοχή στην ανάλυση των πολιτισμικών εκδηλώσεων του 12ου αιώνα. Οπωσδήποτε, πρόκειται για σοφή συμβουλή. Υπάρχουν πάντως δύο σταθερές τις οποίες δεν μπορεί και δεν πρέπει να αγνοεί κανείς όταν μελετά το φαινόμενο του Βυζαντίου: η *έλληνική κληρονομιά* και η *ορθόδοξος πίστις*. Καθόλου παράξενο λοιπόν ότι η Cameron αφιερώνει αρκετό χώρο στην ενότητα με τα συμπεράσματα στην «επιτελεστικότητα» ή «ερμηνεία» («performance») του «Ελληνισμού» και της Ορθοδοξίας τον 12ο αιώνα (σσ. 139-147). Σε σύμπνοια με τη μέθοδο της «Ανάλυσης λόγου» που προέκρινε στην εισαγωγή του βιβλίου, και λαμβάνοντας υπόψη τις εντός και εκτός αυτοκρατορίας ζυμώσεις της υπό εξέταση εποχής (ανταγωνισμός λογίων, άνοδος και συνεπακόλουθη απειλή από τη Δύση, σχέσεις με την αλλόθρησκη ετερότητα), η συγγραφέας προτείνει να δούμε τη διαλεκτική σχέση «Ελληνισμού» και Ορθοδοξίας ως κάτι δυναμικό και όχι ως παθητική στάση ενός παρακμάζοντος πολιτισμού απέναντι σε εξελίξεις που τον ξεπερνούν. Με τα δικά της λόγια: «Ο,τι βλέπουμε σε αυτά τα γεμάτα προκλήσεις χρόνια είναι η 'επιτέλεση', όχι η 'υπεράσπιση', της Ορθοδοξίας» (σ. 147)¹¹.

10. «Despite their own liking for syllogisms, the Byzantines professed to be suspicious of syllogistic, and frequently expressed disapproval of dialectic, even in the very texts that depended on both».

11. «Performing, rather than guarding, orthodoxy, is what we see in these challenging years». Εδώ γίνεται έμμεση αναφορά στο κεφάλαιο: «The guardians of Orthodoxy» από το βιβλίο του P. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 316-412 («Οι υπέρμαχοι της ορθοδοξίας», 502-652 στην ελληνική έκδοση του 2008). Όπως φαίνεται στις ενότητες που προηγήθηκαν, η Cameron διαφωνεί με διάφορες προσεγγίσεις του Magdalino και ειδικά με τον όρο: «υπέρμαχοι της ορθοδοξίας» (σ. 52). Πάντως, σε

Προφανώς τέτοιες απόψεις αντηχούν τις ζωηρές συζητήσεις στον χώρο της Βυζαντινολογίας γύρω από το θέμα του αυτοπροσδιορισμού και της ταυτότητας των «Ρωμαίων της ανατολικής αυτοκρατορίας», ιδιαίτερα έντονες τα τελευταία χρόνια. Η Cameron αφιερώνει μάλιστα στο παρόν βιβλίο της τρειςήμισι σελίδες στο περί «Ελληνισμού στο Βυζάντιο» ζήτημα («Greeks, Latins and Hellenes», σσ. 92-95), οι οποίες όμως είναι υπέρ το δέον βραχυλογικές, σε βαθμό που ενδέχεται να δημιουργήσουν σύγχυση στον μη ειδικό αναγνώστη. Πιο συγκεκριμένα, η συγγραφέας ξεκινά λέγοντας ότι σε κάποιους αντιλατινικούς διαλόγους του 12ου αιώνα, που δεν κατονομάζονται, οι Βυζαντινοί (αυτο)αποκαλούνται *Γραικοί* (τα εναλλακτικά πρακτικά του Νικήτα Μαρωνείας από τη σύνοδο του 1166 έρχονται κατά νου). Ξαφνικά η συζήτηση στρέφεται στον όρο *Έλλην* και στο κατά πόσον οι Βυζαντινοί του 12ου αιώνα είχαν αναπτύξει μία πρωτοεθνικιστική συνείδηση, που τους επέτρεπε να βλέπουν τους εαυτούς τους, σε κάποιον απροσδιόριστο βαθμό, ως *Έλληνες*. Παρατίθενται επιγραμματικά οι απόψεις διάφορων μελετητών του ζητήματος (Καλδέλλης, Σινιόσογλου – πιο κάτω συζητείται κάπως εκτενέστερα η άποψη του Magdalino) και στη συνέχεια η Cameron προτείνει και πάλι τη συνολική θεώρηση του φαινομένου, μακριά από απλουστεύσεις και αναθεωρητικές αναγνώσεις της ιστορίας.

Το μικρό πρόβλημα που προκύπτει με αυτή τη σύντομη υποενότητα είναι, κατά τη γνώμη μου, διττό: Πρώτον, ο όρος *Γραικός*, δηλαδή το σημείο εκκίνησης της Cameron, μένει ουσιαστικά ασχολίαστος, με μία μόνο παραπομπή σε σύγχρονη μελέτη, η οποία όμως δεν καλύπτει το ειδικότερο θέμα των διαλόγων του 12ου αιώνα¹². Δεύτερον, η περί «Ελληνισμού» συζήτηση, που παρεισφραξεί δίχως προειδοποίηση από τη δεύτερη πρόταση και η οποία τελικά δεσπόζει σε αυτές τις λίγες σελίδες, είναι τελικά πολύ σύντομη και όχι ιδιαίτερος διαφωτιστική για όποιον αγνοεί τις λεπτές αποχρώσεις της πραγμάτευσής της

άλλο σημείο αναγνωρίζει την υψηλή αξία του βιβλίου του για τον Μανουήλ Κομνηνό, ασχέτως αν η ίδια διαφωνεί με μερικές από τις ερμηνευτικές προτάσεις του (σ. 159, σημ. 3).

12. Συγκεκριμένα, στο άρθρο: I. ΣΤΟΥΡΑΪΤΗΣ, Roman identity in Byzantium: A critical approach, *BZ* 107.1 (2014), 175-220: 208. Ο Στουραΐτης υποστηρίζει ότι ο όρος *Γραικός* είχε εθνολογική-γλωσσική και όχι εθνική σημασία στο Βυζάντιο. Ωστόσο, στη σ. 209, σημ. 129, σημειώνει την αξία προσοχής πρακτική αρκετών λογίων του Βυζαντίου να αυτοπροσδιορίζονται ως *Γραικοί* στα γραπτά τους, με παραπομπή στο έργο του Θεοδώρου Στουδίτη. Σε κάθε περίπτωση, η υποσημείωση της Cameron δεν νομίζω ότι επαρκεί για ένα τόσο απαιτητικό ζήτημα.

από τη σύγχρονη επιστήμη¹³. Προτείνω, λοιπόν, ο αναγνώστης να συμβουλευτεί πρώτα το κεφάλαιο: «Hellenism» από το βιβλίο *Byzantine matters* της Cameron¹⁴, όπου η παρουσίαση της όλης προβληματικής είναι αναλυτική και κατατοπιστική, γραμμένη μάλιστα σε καθαρό και κατανοητό ύφος. Πιστεύω ότι δίχως το «Hellenism» του *Byzantine matters*, ο αναγνώστης ενδέχεται να μην διαβάσει σωστά την πρόθεση της συγγραφέως στο «Greeks, Latins and Hellenes» του *Arguing it out*.

Πέρα από τέτοια μικρά θέματα που προκύπτουν, το παρόν βιβλίο θέτει τις βάσεις για πλούσια μελλοντική έρευνα στο πεδίο των διαλόγων και των διαλογικών κειμένων του 12ου αιώνα. Ήδη με την κυκλοφορία του *Arguing it out* προετοιμαζόταν ο τόμος *Dialogues and debates*, σε επιμέλεια κατά το ήμισυ της Cameron¹⁵, με θέμα τους διαλόγους από την ύστερη αρχαιότητα έως το τέλος του Μεσαίωνα, με ιδιαίτερη έμφαση στα συμβατικά χρονικά όρια που ορίζουν τη βυζαντινή αυτοκρατορία (4ος-15ος αι.). Οι τέσσερις μελέτες του τόμου που ασχολούνται με τον 12ο αιώνα¹⁶ έρχονται όχι μόνο να συμπληρώσουν, αλλά και να επεκτείνουν τον προβληματισμό της Cameron του παρόντος βιβλίου, αφού πλέον περνάμε από τη συνθετική και συνολική θεώρηση (*Arguing it out*) στις επί μέρους μελέτες (*Dialogues and debates*), μέρος των οποίων αποτελεί εκείνο που η συγγραφέας άφησε συνειδητά κάπως στο περιθώριο στο δικό της βιβλίο, δηλαδή η ανθρωπολογική / ανθρωποκεντρική ανάλυση των κειμένων. Επιπολάζουν άρα νέα ερωτήματα που εστιάζουν στην προσωπικότητα του εκάστοτε συγγραφέα που κρύβεται πίσω από έναν δεδομένο διάλογο.

13. Η λακωνικότητα της συγγραφέως δημιουργεί κάποτε σύγχυση και ως προς τις απόψεις των μελετητών. Για παράδειγμα, ο Καλδέλλης αναφέρεται ως υπέρμαχος της θεωρίας για την ύπαρξη ελληνικής εθνικής ταυτότητας στο Βυζάντιο, στο πλαίσιο ενός προ-εθνικιστικού έθνους-κράτους (σ. 94). Στην πραγματικότητα, ο Καλδέλλης συνδέει την έννοια του βυζαντινού έθνους-κράτους με τη «ρωμαϊκή», όχι την «ελληνική» ταυτότητα των Βυζαντινών (βλ. STOURAITIS, *Roman identity*, 178-188).

14. Βλ. A. CAMERON, *Byzantine matters*, N. Jersey, 2014, 46-67. Αξίζει να σημειωθεί ότι εδώ η Cameron μεταφέρει σωστά την άποψη του Καλδέλλη που αναφέρθηκε στην προηγούμενη σημείωση: «[Kaldellis argues] than Byzantium was not a multi-ethnic empire but the nation state of the Romans» (CAMERON, *Byzantine matters*, 55).

15. Βλ. εδώ, σημ. 7.

16. Πρόκειται για τη συμβολή του A. J. Novikoff πάνω στον Ανσέλιο του Havelberg, της Φ. Σπίγγου στον διάλογο του Σωτηρίχου Παντευγένου, της A. Bucossi για την αιγιματική προσωπικότητα του Νικήτα Μαρωνείας και του E. Cullhed για τον *Άμάραντον* του Θεοδώρου Προδρόμου.

Με βάση τα παραπάνω, θα ήθελα να δώσω βαρύτητα σε μία διάσταση του βιβλίου της Cameron που μένει ασχολίαστη. Αν ανατρεξούμε στο ευρετήριο, θα δούμε ότι, από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, τις πιο πολλές αναφορές έχει με χαρακτηριστική διαφορά ο Μανουήλ Α΄. Από την άλλη, ο Αλέξιος Α΄ αναφέρεται μέσα στο βιβλίο κατά κύριο λόγο σε συνάρτηση με τον διάλογο του Ευστρατίου Νικαίας, ενώ οι σαφώς λιγότερες αναφορές στον Ιωάννη Β΄ αποτελούν συνήθως απλούς ιστορικούς δείκτες που συνέχουν την αφήγηση. Η Cameron σημειώνει βέβαια ότι οι αυτοκράτορες λάμβαναν πολλές φορές μέρος στις θεολογικές συζητήσεις, αλλά στην περίπτωση του Μανουήλ διαφαίνεται μία εξέλιξη, η οποία στην πραγματικότητα ξεπερνά το στενό είδος των συζητήσεων και συνεπακόλουθα των διαλόγων που παρήχθησαν. Το πραγματικό ζήτημα που προκύπτει αφορά στην αυτοπροβολή του Μανουήλ και στους τρόπους που την υποστήριζαν. Με αυτό το πρόβλημα διαπλέκεται η πολύπλοκη στάση του απέναντι στη Δύση, οι προσπάθειες που φαίνεται να κάνει για να «εκκοσμικεύσει» την ιδεολογία του θρόνου του, αλλά και η εν γένει πληθωρική προσωπικότητά του, που αρεσκόταν στον έπαινο και τις κάθε είδους επίγειες απολαύσεις, και όλα αυτά στον αντίποδα της παραδοσιακής εικόνας του χριστιανού βασιλέως τῶν Ῥωμαίων, την οποία φυσικά ο Μανουήλ δεν είχε πρόβλημα να οικειοποιείται και να προβάλλει δυναμικά κατά το δοκούν¹⁷. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η εποχή του παρήγαγε εμφανώς τους περισσότερους «πλατωνίζοντες» διαλόγους, άλλους υποστηρικτικούς και άλλους διακριτικά αντιτιθέμενους στον βασιλιά και την πολιτική του.

Χωρίς να επεκταθώ σε ένα τόσο πολύπτυχο θέμα, θα ήθελα να ριξω περισσότερο φως στα ανεπίσημα πρακτικά από τη σύνοδο που οδήγησε στην αποπομπή του Νικολάου Μουζάλωνος από τον πατριαρχικό θρόνο το 1154 (αναφέρεται στις σσ. 48-49 και 74). Το κείμενο αυτό, υπό τη μορφή διαλόγου, είναι ό,τι κοντινότερο έχουμε εκείνη την εποχή στο πλατωνικό ύφος για την αποτύπωση της μαιευτικής μεθόδου του Σωκράτη. Τον ρόλο του «νέου Σωκράτη» αναλαμβάνει φυσικά ο Μανουήλ, ωστόσο διαφαίνεται ότι πίσω από τη φαινομενικά στιβαρή εγκυρότητα των φιλοσοφικών συλλογισμών του υποκρύπτεται ένταση και αβεβαιότητα. Μάλιστα η επίγευση που αφήνει το κείμενο είναι ότι ο ανώνυμος συντάκτης ειρωνεύεται σε κάποιο βαθμό τον αυτοκράτορα. Από την άλλη, το εν λόγω τεκμήριο έχει και σπουδαίο γραμματολογικό ενδιαφέρον, καθώς φαίνεται ότι αποτελεί τον πρώτο

17. Πβ. Α. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium. The transformations of Greek identity and the reception of the classical tradition*, Cambridge 2009, 248.

«πλατωνίζοντα» διάλογο που συντέθηκε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μανουήλ. Ως εκ τούτου μπορεί να συνεισφέρει στην πληρέστερη κατανόηση του δεύτερου «πλατωνίζοντος» διαλόγου επί Μανουήλ, εκείνου του Σωτηρίχου Παντευγένου που συντέθηκε γύρω στο 1156, και πάλι με φόντο μία σύνοδο που συγκάλεσε ο αυτοκράτορας (σ. 50, 69, 147)¹⁸. Πιστεύω πως η προσεκτική συνεξέταση αυτών των κειμένων από μία ιστορική και γραμματολογική οπτική θα βοηθήσει στη διασαφήνιση της αμφίδρομης σχέσης του Μανουήλ με την εποχή του.

Συνοψίζοντας, το *Arguing it out* της A. Cameron αποτελεί σημαντική συμβολή στη μελέτη και κατανόηση του πολύπλοκου και, σε κάποιο βαθμό, «αιρετικού» 12ου αιώνα, καθώς μέσα από τη μελέτη του λογοτεχνικού είδους του διαλόγου (και συναφών κειμένων) αναδύονται καθοριστικά ερωτήματα που αφορούν στην κοινωνική και πολιτισμική φυσιογνωμία της βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά την εποχή εκείνη. Συνάμα, μέσα από την επιμονή της συγγραφέως για μία «παγκόσμια ιστορία», όπου το Βυζάντιο δεν θα παραμερίζεται, αλλά θα γίνεται αντικείμενο συγκριτικής μελέτης επί ίσοις όροις, μπορούμε να οδηγηθούμε σε ευρύτερα συμπεράσματα για τον ρόλο και τη θέση της αυτοκρατορίας στον τότε παγκόσμιο χώρο. Εντέλει, όπως όλα τα χρήσιμα και ωφέλιμα για την εξέλιξη της επιστήμης βιβλία, έτσι και το *Arguing it out* θέτει τα σωστά ερωτήματα και συχνά αποπειράται να δώσει απαντήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους θα οδηγήσουν στο μέλλον τους ερευνητές στη διατύπωση καινούργιων γόνιμων απόψεων. Συνεπώς, πρόκειται για ένα από κάθε άποψη αξιανάγνωστο βιβλίο.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ

Πανεπιστήμιο Πατρών

---

18. Η SPINGOU, A platonising dialogue [όπως σημ. 8], 123-136: 129-130, θεωρεί ως πρώτο δείγμα «πλατωνίζοντος» διαλόγου της βασιλείας του Μανουήλ εκείνον του Παντευγένου. Υποθέτει έτσι ότι ο διάλογος του Ευστρατίου Νικαίας ενέπνευσε τον Παντεύγενο να συνθέσει τον δικό του. Αν προσθέσουμε στην ιστορική αφήγηση τον διάλογο μεταξύ Μανουήλ και Μουζάλωνος οι ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις της Σπίγγου μπορούν να εμπλουτιστούν με επιπλέον ερμηνευτικές προτάσεις.